

בשורתם של מצורעים

דרוש וקבל שכר

במאמר הקודם עמדנו על המסתורין העוטף את בפרשיית בית המנוגע, ונחזור בקצרה על התמיהות העיקריות העולות מתוך העיון:

- "כי תבאו... ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחוזתכם": הפתיחה החגיגית נדמית כמבשרת טובות לישראל, בשעה שהיא עוסקת בעניין בלתי נעים הגורם עגמת נפש והפסד ממון.
- "אם כן מצינו חוטא נשכר?"^א על השאלה הקודמת עונים חכמים בהסבירם ש"בשורה היא להם"^ב, שכן תהליך טהרת הבית עתיד לחשוף את מטמוניות הזהב שהטמינו האמורים בקירות; אלא שאם נאמץ פירוש זה, תעלה כנגדנו קושיה אחרת: כיצד מביא הקב"ה לידי כך שיהיה חוטא נשכר? והרי אין הנגעים באים אלא על מי שקירות ביתו מעידים על הנהגתו השלילית, ומדוע דווקא הללו עתידים לזכות באותם אוצרות?
- דרכיה דרכי נועם: האם אין לו להקב"ה דרך אחרת להנחיל לישראל מטמוניות של זהב, אלא רק בדרך מצערת ומייגעת של הרס בתיהם?
- יהיה? לא היה? הקושי הגדול ביותר בפרשה הוא שלא ברור אם היא עוסקת במציאות שעתידה להתרחש בפועל. יש מרבותינו הסוברים שבית המנוגע "לא היה ולא עתיד להיות"^ג, ויש המונים שני מקרים בודדים בלבד, שנדמה שאינם מצדיקים פרשייה שלמה בתורה^ד.

הקושיה האחרונה הובילה את הגמרא לידי מסקנה:

בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות,

ולמה נכתב?

דרוש וקבל שכר!

משמע: הבשורה הטובה שמביאה לנו פרשת נגע הבית היא במישור האמוני, ומצווה עלינו להעמיק ולדרוש בה כדי לחשוף את מטמוניותיה ולקבל את השכר היקר הצפון בה.

^א יבמות צב, ב.

^ב רש"י לויקרא יד לד.

^ג סנהדרין עא, א.

^ד ראה שם נא, ב; זבחים מה, א.

לפי דרכנו למדנו שאותה בשורה טובה הבאה דווקא בדרך של נגע, טרחה והפסד ממון היא בשורת הוודאות של הצלחת הפעולה הישראלית בארץ ישראל, שעניינה: "בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך"^ה – "בכל ממונך".

מאי משמע? בני ישראל באים לרשת את מקומם של בני שבעה עממים, שהשחיתו והתעיבו מאוד עד שאפסה זכותם על הארץ. כעת, עליהם לתקן את אשר השחיתו קודמיהם. בבתים שבהם "אבן מקיר תזעק" בבושה על החטאים שנעשו בנוכחותה, עתידים הם לקרוא בשם ה' ולהכניס קדושה וטהרה.

ודוק, אין התורה מצווה את ישראל להרוס את כל בתיהם של הכנענים, לעקור את כרמיהם ולהוביר את שדותיהם – אלא לתקן, לשפר, להיטיב ולטהר את הקיים. ציווי זה הוא חלק מהותי מאותה בשורה טובה המאפיינת את תורת ארץ ישראל – שאין הורסים, אלא מתקנים. הריסה היא דרכו של מי שאינו בטוח בכוחו, ומשום כך הוא בהול להשחית את נחלת האויב ואינו חש להפסד שהוא גורם בכך לו עצמו (שהרי אם ינצח, תיפול הנחלה לידו).

אמנם, פעולה גדולה זו של תיקון תערובת הטוב והרע הקיימת בארץ דורשת חוסן נפשי וטהרה פנימית, ולא הכול מסוגלים לה. מעתה, מה יעשו יורשי הארץ? הרי לכל איש ישראל חלק ונחלה בבתים האמורים ובנחלתם, אך לא הכול עומדים במדרגה רוחנית אחת. תאמר: הכול לפי האדם? יהיו שיתקנו את נחלתם בשלמות ויהיו שיצליחו לפעול תיקון חלקי בלבד? לא. ארץ ישראל כולה תתעלה ותיתקן, אם בדרך זו ואם בדרך אחרת. מי שיזכה במעשיו, יתקן נחת וללא צער; ומי שיתרשל במלאכתו – יזכה למתנת נגע הצרעת, שיעורר את תשומת לבם של הסובבים אותו שיבואו ויחזקו אותו במלחמתו. בחמורים שבין אותם מקרים אכן, יהיה מן הצורך להרוס את הבית ולשרש את הטומאה מישראל. אכן, אין לך בשורה טובה מזו.

יום בשורה הוא!

מצד אחר, יש לתמוה על ה"שידוך" בין פרשתנו ובין הפטרתה. במבט ראשון, ההתאמה מובנת מאוד: כאן מצורע וכאן מצורעים; בפרשתנו אנו לומדים אודות "תורת המצרע ביום

^ה דברים ו ה.

^י ברכות ט: ה.

^י חבקוק ב יא; וראה תענית יא, א.

טהרתו", ובהפטרה אנו מספרים: "וארבעה אנשים היו מצרעים"^ח. אמנם במחשבה שנייה, האם הדברים אכן קשורים?

אם נאמר שהמכנה המשותף הוא הצרעת, שבה לקו גיבורי ההפטרה, הרי שמדובר בתשובה כללית מדי. אם נרד לפרטים, נגלה שפרשת מצורע כלל אינה עוסקת בצרעת העור אלא בצרעת הבית בלבד. היא נפתחת אמנם ב"תורת המצרע", אך בפסוקים אלו היא עוסקת לא בנגע אלא בדרך להיטהר ממנו, נושא שההפטרה אינה אומרת עליו ולא כלום. אם כן, התאמה טבעית יותר קיימת בין הפטרתנו ובין פרשת תזריע, ומדוע החיבור המאולץ לפרשתנו?

פתרון החידה, כך נדמה, נעוץ בדברינו הראשונים: ההפטרה, כמו הפרשה עצמה, מבקשת להעמידנו על לימוד מיוחד בדבר בשורה טובה ודרך גילוייה.

כך מסופר בה:

וארבעה אנשים היו מצרעים פתח השער ויאמרו איש אל רעהו מה אנחנו יושבים פה עד מתנו. אם אמרנו נבוא העיר והרעב בעיר ומתנו שם ואם ישבנו פה ומתנו ועתה לכו ונפלה אל מחנה ארם אם יחינו נחיה ואם ימיתנו ומתנו. ויקומו בנשף לבוא אל מחנה ארם ויבאו עד קצה מחנה ארם והנה אין שם איש... ויבאו המצרעים האלה עד קצה המחנה ויבאו אל אהל אחד ויאכלו וישאו משם כסף וזהב ובגדים וילכו ויטמנו וישבו ויבאו אל אהל אחר וישאו משם וילכו ויטמנו. ויאמרו איש אל רעהו לא כן אנחנו עשים היום הזה יום בשורה הוא ואנחנו מחשים וחינו עד אור הבקר ומצאנו עוון ועתה לכו ונבאה ונגידה בית המלך. ויבאו ויקראו אל שער העיר ויגידו להם לאמר באנו אל מחנה ארם והנה אין שם איש וקול אדם כי אם הסוס אסור והחמור אסור ואהלים כאשר המה. ויקרא השערים ויגידו בית המלך פנימה.^ט

הרי לנו שוב מצוקה הפוקדת את בית ישראל כולו, ובשורה טובה הבאה דווקא מפי המצורעים שבו. הדעת נותנת שמי שמעשיו אינם מתוקנים, ובעוונותיו נכפה עליו להיות משולח חוץ למחנה, לא יזדרז יתר על המידה לגמול טובה עם משלחיו. אף מצורעים אלו נדרשים לעבור התמודדות פנימית לא פשוטה קודם שהם הופכים למבשרי הישועה בבית המלך. תחילה, באופן טיפוסי, הם חושבים על טובתם האישית בלבד: "ויאכלו וישאו וישאו... וילכו ויטמנו". אולם לאחר מכן מתעוררים בהם כוחות נפש פנימיים, והם מגלים פן

^ח מלכים ב' ז ג.

^ט שם ז ג-יא.

אחר באישיותם: תחילה בחשבון נפש והתבוננות עצמית – "ויאמרו איש אל רעהו לא כן אנחנו עשים היום הזה", ולאחר מכן בתיקון גמור המשתף את כל ישראל בטובה הגדולה והנסית – "ועתה לכו ונבאָה ונגידה בית המלך".

אפשר שההפטרה ממשיכה ומעמיקה בנו את הלימוד שהתחילה הפרשה ללמדנו: פעמים שדווקא חוטא נשכר, דהיינו: דווקא מתוך החולשה מתגלה הבשורה הטובה. עיקר הבשורה שבבית המנוגע הוא שגם החלש והנחשל יזכה לתיקון שלם. שתהיה לו התמודדות, אולם ידו תהיה על העליונה עד שיקרא לכהן ויעשה ככל אשר יורה לו, אפילו אם יאבד את ביתו כליל. כך גם בהפטרה, אנו לומדים שאין להקל ראש בסגולת ישראל, גם כשהיא נחבאת מבעד למעשים מקולקלים של הנחשלים שבעם. בשעת מבחן, כל הנידחים מתקבצים ומגלים את שייכותם הפנימית לבית ישראל.

עלי באר

שתי בשורות עוד אינן חזקה, אך בשורה שלישית – ודאי חזקה. ואכן מצינו בשורה טובה שלישית שנתבשר כלל ישראל מפי מצורעים, ועניינה מבואר בגמרא אגב דיון בהלכות ברכות הראייה:

תנו רבנן: הרואה מעברות הים, ומעברות הירדן, מעברות נחלי ארנון, אבני אלגביש במורד בית חורון, ואבן שבקש לזרוק עוג מלך הבשן על ישראל, ואבן שישב עליה משה בשעה שעשה יהושע מלחמה בעמלק, ואשתו של לוט, וחומת יריחו שנבלעה במקומה – על כולן צריך שייתן הודאה ושבח לפני המקום... מעברות נחלי ארנון מנלן? – דכתיב: "על כן יאמר בספר מלחמת ה' אֶת וְהַב בַּסּוּפָה [ואת הנחלים ארנון] וגו'"; תנא: "את והב בסופה" – שני מצורעים היו דהו מהלכין בסוף מחנה ישראל, כיוון שעברו ישראל באו האמוריים ועשו להם נקרים ונחבאו בהם, אמרו: כשיעברו ישראל בכאן – נהרגם, ולא היו יודעים שהארון היה צועד לפני ישראל והיה מנמיך הרים מפניהם. כיוון שבא הארון דבקו ההרים זה בזה והרגום, וניגר דמם לנחלי ארנון. כשהגיעו את והב, ראו את הדם היוצא מבין ההרים, באו ואמרו להם לישראל ואמרו שירה. זה שכתוב: "ואשד הנחלים אשר נטה לְשֶׁבֶת עַר וְנִשְׁעַן לַגְּבוּל מוֹאב"^{יב}.

^י במדבר כא יד.

^{יא} שם כא טו.

^{יב} ברכות נד, א (בתרגום חופשי).

נס גדול ומופלא אירע לאבותינו במעברות ארנון, ולא הכיר בעל הנס בנסו. בשעה שקרבו אל גבולה של הארץ, ביקשו האמוריים להקדים רפואה למכה ולסכל באחת את איום הכיבוש הזר. הלכו ונחבאו בנקרות ההרים שמעל נחל ארנון, "שטח הריגה" חשוף שבו עתיד מחנה ישראל להתנהל בכבדות וללא אפשרות של מנוסה. אלא שצוררים אלו לא הביאו בחשבון את פעולתו הנסית של ארון ה', שהיה עובר לפני המחנה מהלך שלושת ימים²⁷ ומפלס את הדרך, תוך שהוא משפיל הרים ומגביה עמקים. כיוון שהגיע הארון לאותו מקום, זזו הרים שבצד זה ודבקו להרים שבצד זה ומחצו את האורבים למוות.

מיהו שהרגיש באותו נס? מסתבר ש"אשד הנחלים", זרימת הדם מנקרות ההרים הגבוהים ועד לנחל עצמו, עשתה את דרכה הארוכה באטיות ולא ניכרה לעין אלא משסיים אחרון השבטים לעבור בערוץ הצר. משום כך, לא נמצא מי שיכול היה להעיד על חסדי ה' אלא "את והב בסופה" – אותם שני מצורעים, "את" ו"והב", שטומאתם גזרה עליהם להלך בסוף מחנה ישראל, רחוקים ממרכז הקודש.

בירורם הרוחני של המצורעים

מִרְן הֵרַב זָצ"ל נִדְרַשׁ לִסְוִיָּה זֶה וּבִיָּאֵר אֶת עֲנִינָה כִּלְפֵי אוֹיְבִים גְּשְׁמִיִּים וְרוּחַנִּיִּים גַּם יַחַד:

כל המאורעות שאירעו את אבותינו הם סימן לבנים, בייחוד דור המדבר היה הנושא שקיפל בתקופה קצרה את כל המאורעות שיהיו סימן וזכר עולם לדורות שיהיו באין דוגמתם במצבן הכללי של ישראל ותורתו. וכאשר תכלית הדברים מכל פעולתן של ישראל ומציאותן בא מכוח התורה, על כן בא זיכרון מלחמות ה' מצורף אל התורה בכניסתם לארץ, מחובר ברמז נצחי אל כל מה שיבוא לכלל ישראל בכוח תורת ה' אשר עמנו. על כן ייחסו חז"ל מלחמות ה' דפסוק זה גם על מלחמתה של תורה. ועל גבול כניסת הארץ, שהוא נחל ארנון, שמה יתגלה כל הכוח של הדברים המתנשאים להילחם בישראל ותורתו בכל דור...²⁸

דור המדבר ומאורעותיו הם תבנית בני ישראל ומאורעותיהם לדורות עולם²⁹. המסע היוצא ממצרים, ערוות הארץ, ומגמת פניו אל קדושתה של ארץ ישראל – הוא גם מסע בעל יעד לאומי צבאי וגם דרך רוחנית השואפת לבירור פנימי, לטהרה, לאמת. מתוך השקר והטומאה, באים בני ישראל וקרבים אל גבולה של אמונת האמת. בראשם נוסע ארון ברית

²⁷ ראה תנחומא ויקהל, ז.

²⁸ עין־אי"ה ברכות ט: ו.

²⁹ ראה עין־אי"ה שבת ב: רצה: "דור המדבר הוא הדור שכלל בקרבו את כוח הרוחני של ישראל לכל פרטיו עד סוף כל הדורות, 'חסד נעורירי אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר' (ירמיהו ב ב)."

ה', המגן עליהם מפני הסכנות הגשמיות והרוחניות האורבות להם בדרכם "במדבר הגדל והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים"^{טז} – אין מים אלא תורה, ואין נחש, שרף ועקרב אלא כוחות של טומאה המתנגדים לאור התורה.

העימות מתנהל בשני מישורים – גלוי וסמוי. במישור הגלוי, הכול רואים את הארון משפיל גאים ומגביה שפלים. הכול עדים למיגור חיל פרעה במצולות ים סוף, לניצחון על סיחון ועוג, לנפילת חומות יריחו ול"שמש בגבעון דום"^{יז}. בהמשך דבריו מבאר הרב זצ"ל כי ברוחניות, משמעותם של ניצחונות גלויים ומפורסמים אלו היא ניצחון התורה הקדושה על אמונותיהם השקריות של עובדי האלילים. מתוך כך, יש להבין את משמעותו של הנס הנסתר מן העין שאירע במעברות ארנון:

והנה הצרים הגלויים – הלא נפלו לפני ה' ולפני מחנהו, וכשם שנפלו הצרים הגשמיים העמים עובדי האלילים, כן נפלו גם כן דעותיהם הרעות, וכהמס דונג מפני אש נמוגו מפני אדון כל הארץ, עד שנכרתה ממלכת האליל מחסנה, ועומדת היא להיכרת כליל מפני אור ישראל וקדושו, שמסיני בא.

אמנם במטמוניות נטמנו מוקשים דדעות רעות שלא יצאו עוד אל הפועל בדורות ההם, ועתידין הם לצאת בהמשך הזמן, להתנשא להפר תורה ולבטל מעוזם של ישראל, והמה עומדים כדמות הרים המעכבים כניסת הארץ, כלומר תכלית ביאת ישראל לארץ להיות לאור עולם על ידי תורה הקדושה. ובתוך ההרים, העיכובים הגדולים, כיצר הרע שנדמה להר, יצפנו מוקשים, כדי שכשישראל יהיו צריכים לעבור גם אלה התקופות שאלו הדעות והרוחות החדשות יצאו ממחבואיהן – יתנשאו הנה חלילה לקעקע ביצתן של ישראל.

מעברות ארנון זיכו אותנו בהצצה מיוחדת אל המישור הסמוי, שבו מתחולל עימות שאין העין שולטת בו. כאשר הולכים אחרי ארון ה', כל דרך היא דרך המלך. ההולכים חשים עצמם בטוחים, ואינם מבחינים כלל בכוחות הנסתרים הקמים כנגדם ומאיימים לערער את יציבותם ולהפילם. "יפל מצדך אלף ורבבה מימינך אליך לא יגש"^{יח}.

מיהו המרגיש ומהי התועלת שבבשורתו?

אמנם הלא נמצאו מצורעים, הנדחים מחוץ למחנה ובסוף מחנה ישראל ילכו, והמה יסתכלו בכל דרכי העמים ויכירו את רוחם... אותם שאיבדו סגולת התמימות ונדחו מחוץ למחנה, והכירו את הכוחות המתנגדים הנצפנים... ועל ידי אותם ההולכים

^{טז} במדבר ח טו.

^{יז} יהושע י ב.

^{יח} תהלים צא ז.

בסוף המחנה, יתוודע לישראל הסכנה שהייתה צפונה על הגבול, לולא שהארון בסגולתו העליונה השווה טוריא ונמסו כל המכשילים מאור ה'...

המצורעים, במסגרת המשל שרוקם מרן הרב זצ"ל בביאור שבח מעברות ארנון, הם אלו שמצבם הרוחני גרם להם להלך מחוץ לאותה דרך המלך של תמימות וביטחון. אלו שמניעים שונים^ט גרמו להם לצאת חוץ לשורה ולפרוש מן המהלכים בעיניים עצומות אחר ארון ה'. ממקומם, רחוק מארון הברית ומזרם החיים שמשלחת התורה הקדושה בתוך נפשות ישראל הבריאות, תרים המצורעים אחר אורחות חייהם ותרבותם של העמים, מבקשים שם את האמת, את היופי, את כל מה שאיבדו מתוקף מצבם. מתוך כך, דווקא הם אלו המודעים לגדולת מעשי ה' ולאמיתתו הנגלית בסופו של דבר כעולה על כל אלו. כלל יסודי הוא בתורת ההכרה: אין הדבר נודע אלא מהפכו^כ, ורק מי שידע חושך מהו יוכל לדעת באמת כי "מתוק האור"^{כא}.

כי בהיות הרוח כבר נכנסת לפני ולפנים בעומק התורה והעבודה לא תרגיש בכל אלה הרעות שיש להם מציאות, רק על הגבול יתראו, על ידי המצורעים שהם בסוף מחנה ישראל, ותיראה על ידם גבורתה של תורה ועוזזה, כאמור בנסוע הארון: "קומה ד' ויפצו איביך וינסו משנאיך"^{כב} – הנסתרים והגלויים. על כן יאמרו ישראל שירה על הבאר, שכולל גם כן באר החכמה והתורה, שמתגלגלת עם ישראל ממסע למסע להראות להם צפונותיה.

אמירת השירה על ידי כלל ישראל, מיוחסת לזכותם של המצורעים. הבשורה הטובה שבאה על ידם אינה ידיעה בעלמא, אלא מרוממת את רוחם ואת הכרתם של בני ישראל כולם, הלומדים להכיר את גדולת ה' ואת כוחה המברר והמזכך של התורה הקדושה באופן שלא היו מסוגלים לזכות לו בעצמם, מתוך "עומק התורה והעבודה" שעליו אמונים שלומי אמוני ישראל.

בדומה לכך, יש לזקוף לזכותם של פורשים שונים מאמונת ישראל בירורים גדולים וחשובים. כבר אמר רבי נתן מברסלב שזה תפקידו של הבן הרשע שבהגדת הפסח, לשאול שאלות של

^ט הרב זצ"ל מפרש את שמותיהם של שני המצורעים כאבות טיפוס לשני מניעים יסודיים: "את" – החקירה השכלית, הסובבת את נקודת האמת העצמית אולם אינה מגיעה עדיה (המילה "את", כפי שמבארים חכמים, משמעותה – טפל. ראה ברכות לו, ב; עירובין ד, ב); "והב" – התאוה, האהבה המתגלה בצורתה הנפולה, הבוסרית ופורקת העול (רמז לדבר ב"והב", מילה שתומה שהיא למעשה סירוס המילה אהב"ה, כאשר הה"א האחרונה עומדת בראש ונדבקת אל האל"ף).

^כ עיין ספר העיקרים ב: טו: "כי ידיעת ההפכים אחת".

^{כא} קהלת יא ז.

^{כב} במדבר י לה.

כפירה ולא תגור את אביו להעמיק ולדלות מאוצר התורה והיראה תשובות של אמת ושל אמונה. בסופו של דבר, גם המחוצפות שבקושיות וגם הנועזות שבכפירות מוסיפות הוד והדר לבניינה של תורה, כאשר הן מגלות כמה גדול כוחה להמס את כל ההתנגדויות ולפורר את כל המכשולים.

זכות זו, אומרת דבר חשוב על עניינה של הצרעת עצמה. מחד גיסא, אנו יודעים שאין הצרעת באה אלא על מי שחייב במעשיו. מאידך גיסא, אין הקב"ה מגלגל זכות אלא על ידי זכאי. אם כן, כיצד נדון את המצורעים? אותם חייבים שהביאו זכות גדולה לישראל דווקא מתוך חובתם?

עונה על כך מרן הרב זצ"ל:

בוודאי המצורעין הללו, שעל ידם נתגלגלה זכות השירה, כדאים הם שיירפאו על ידי הנחל היוצא מבית קודש הקודשים, שיהיה "לחטאת ולנדה"^כ.

זכות השירה עומדת למצורעים להירפא, בסופו של דבר, מכוחו של הנחל המטהר היוצא מעומק מקום הקודש, וממציא מזור גם למי שסטה מדרך התורה: "ביום ההוא יהיה מקור נפתח לבית דויד ולישבי ירושלים לחטאת ולנדה". איזה יום הוא "ביום ההוא"? אותו שעליו אומר הנביא קודם לכן "והיה הנכשל בהם ביום ההוא כדויד"^{כד}, משמע: כל הנכשלים ימצאו בתוכם את הכוח לאחוז במידתו של דוד, שהקים עולה של תשובה^{כה}, ולהשיב את כישלונותיהם אל הקודש.

לא זו, אף זו:

וכבר נרמז עניין הצרעת בעת הבוסר, שלא נגמרו הדעות להבין ערכם הנשגב של ישראל, באדון הנביאים ב"הבא נא ידך אל חיקך"^{כז}, שאמר "והן לא יאמינו"^{כח}, ואצל מרים הנביאה בעת דברה על אחיה לאמור "הרק אך במשה"^{כט}.

אפילו גדולים כמשה רבנו וכמרים הנביאה לקו בצרעת, משבר רוחני קצר שבא לצורך לימוד רוחני. אצל משה רבנו מדובר בצרעת רגעית, שבאמצעותה התגלה לו עומק סגולתם ואמונתם של ישראל. אצל מרים ארכה הצרעת שבוע ימים, שהעמיד אותה ואת כלל ישראל על מעלת נבואת משה רבנו ועל ההפרש שבינו ובין שאר נביאים.

^כ זכריה יג א.

^{כד} זכריה יב ח.

^{כה} מועד קטן טז, ב.

^{כז} ראה שמות ד ו.

^{כח} שם ד א.

^{כט} במדבר יב ב.

מתוך כך, אפשר שכל אדם נצרך לצרעת במובן מסוים. חיי עבודת ה' הם חיים של מסע מתמשך, מן החוץ פנימה, ובין שלב לשלב מוכרח לבוא מפעם לפעם משבר כלשהו, המערער את יציבות המדרגה הנוכחית כדי לאפשר את המעבר למדרגה הבאה.

זהו הלקח העיקרי שמלמדת אותנו פרשת מצורע: אל לנו להיות יציבים מדי, מקובעים, שאננים. גם אם זכינו לרשת בתים טובים, שדות וכרמים, אין זאת אומרת שנשלמה דרכנו ואין עוד מקום לעמלנו. תמיד יש במה להעמיק, תמיד יש להיכן לשאוף. החכם עיניו בראשו לתור אחר ההתקדמות בעצמו, ומי שאינו חכם כזה – תבוא הצרעת ותזעזע את מצבו עד שישוב ויכיר בעומק הטוב שבדרך התורה וממילא יחפוץ מעצמו להוסיף עומק על עומק ולמצות את כל כוחותיו כדי להשיג מה שאפשר להשיג ולתקן מה שאפשר לתקן.